

تصحیح رساله منطقی

«الكفاية المنطقية في شرح الإشراقات الصدرية»

شهناز شایان فر*

رساله مذکور شرح التنقیح اثر ملاصدراى شیرازى (۹۷۹ / ۱ - ۱۰۵۰) است که به قلم على عسکر بن ابى القاسم الحسينى به نگارش در آمده است. در کتب اعلام الذریعة الى تصانیف الشیعة، ریحانة الأدب، روضات الجنات، طبقات اعلام الشیعة، أعيان الشیعة، الفوائد الرضویة، تتمیم أمل الآمل و تکملة أمل الآمل) از شارح یا تصانیف وی نامی ذکر نشده است، اما بنا بر آنچه از همین شرح به دست می آید، او از علمای سده دوازدهم است «قد وقع عن شرحها فى ضحوة يوم الأحد من شهر ذى الحجة من شهر سنة ۱۱۳۴»، (ر.ک ص ۱۲۸)

چنانکه از مقدمه شارح برمی آید، وی دارای مکتب درس و بحث بوده و شاگردان مکتبی او با اصرار و ابرام فراوان، شرح و بیان رموز مکنون رساله التنقیح ملاصدرا را از وی درخواست نموده اند. همچنین بر اساس برخی مباحث مطرح شده در رساله بر می آید که شارح قائل به شفاعت، توسل و نیازمندی عقل به ائمه معصومین - علیهم السلام - است و این امر می تواند دلیلی بر شیعه بودن وی باشد.

در مقدمه این رساله، شارح تصریح می نماید که التنقیح متعلق به ملاصدرا است. وی در خطبه رساله نام خود را بطور کامل ذکر می کند و عنوان شرح خویش را الكفاية المنطقية فى شرح الإشراقات الصدرية معرفی می نماید. (ر.ک ص ۲).

*. کارشناس ارشد فلسفه.

الف - شیوه بحث و منابع

الکفایة المنطقية به شیوه مزجی نگاشته شده است و در آن شارح صرفاً به تبیین و توضیح مطالب نمی‌پردازد بلکه شرح انتقادی نیز دارد و گاه نظر خویش را نیز می‌آورد، بعنوان مثال حکم را برخلاف متأخرین فعل نفس نمی‌داند، (ر.ک ص ۹) و یا در بحث مغالطات همه اقسام ذکر شده توسط صدرا را بطور کامل نپذیرفته است: «فی هذا و ما قبله من المغالطات تأمل» (ر.ک: ص ۱۲۶). اما برخی شرحها نیز دقیقاً ناظر به کتب ملاصدرا است - بدون ذکر نام آنها - به عنوان مثال آنچه در باب اطلاقات عقل بیان می‌کند از شرح اصول کافی ملاصدرا - شرح حدیث سوم باب عقل و جهل - است و نیز آنجا که افاضه یقین را از مبدأ فیاض می‌داند و نه از مقدمات، ناظر به کتاب مبدأ و معاد می‌باشد:

ولا تستقرن یا حبیبی خطابات المتألهین و لا تظنن أنّها أقلّ نفعاً فی إفادة الیقین
من حجج أصحاب البحث و البراهین، کیف و البرهان معدّ و الواهب للعلم كما مرّ
سوی البرهان؛ فلا يستبعد أن یکفی لطالب الحقّ الخطابات الإقناعية لأنّ یهب له
المبدأ الفیاض علماً یقیناً. (ر.ک مبدأ و معاد ص ۳۷۲)

شارح در بسیاری از موارد به شرح لغوی واژه‌های متن اشاره نموده و همچنین معانی مختلف اصطلاحات موجود در متن را بیان می‌کند و در بیان حیثیات و قیود مباحث مطروحه دقت نظر کامل دارد. (ر.ک ص ۱۳). وی به آراء فلسفی و منطقی ملاصدرا و قوف کامل داشته و علاوه بر اینکه از آثار وی استفاده می‌نماید تا به زبان صدرا به شرح این اثر بپردازد، به گفتار بزرگان حکمت مانند: ارسطو، فارابی و شیخ الرئیس نظر داشته و در بسیاری از موارد آراء فخر رازی را در مسائل متعدد مطرح نموده و به نقد و بررسی آن می‌پردازد. وی به غیر از یک مورد - که از شارح مطلع نام می‌برد - نام کتب و آثار متعددی را که در شرح خویش از آنها استفاده می‌کند ذکر نمی‌کند و تنها به ذکر نام مؤلف اثر اکتفا می‌کند.

ب - ابواب و فصول

این اثر از نه بخش اساسی با نام «اشراق» تشکیل شده است که عبارتند از:

الإشراق الأوّل: فی ایساغوجی

الإشراق الثانی: فی الأقوال الشارحة

الإشراق الثالث: في بارير میناس
 الإشراق الرابع: في جهات القضايا
 الإشراق الخامس: في التركيب الثاني
 الإشراق السادس: في قياس الخلف
 الإشراق السابع: في أقسام ما يحتجّ به
 الإشراق الثامن: في البرهان
 الإشراق التاسع: في سوفسطيقي أي المغالطة

و هر یک از اشراقات مشتمل بر چندین «لمعه» است، البته در برخی موارد به جای واژه لمعه از تعابیر «لمعة حکمیة» و «لمعة اشراقیة» استفاده کرده است و در پاره‌ای از موارد در صدر و ذیل اشراق واژه «تمهید» و «خاتمه» به چشم می‌خورد. هنگامی که صدرا مطالب دقیق و جدیدی را مطرح می‌کند که از ابتکارات دیگران است، با تعبیر لمعة اشراقیة از آن یاد می‌کند اما مسائلی که از نوآوریهای اوست با لمعة حکمیة بیان می‌کند، البته تنها در دو موضع از عبارت لمعة حکمیة و لمعة عرشیة استفاده می‌نماید و در بیشتر مواضع از لمعه بهره می‌جوید.

شیوة تصحیح و معرفی نسخ

شیوة تصحیح این رساله به روش توأم می‌باشد که بر اساس آن نسخه‌ای اصل قرار گرفته و پس از مقایسه انتقادی نسخ، اصحّ عبارتها گزینش می‌شود، که گاهی عبارت ارجح در هیچ یک از نسخه‌ها موجود نیست، و در این حال عبارت برگزیده در متن ما بین دو قلاب آمده و عبارت نسخ در پاورقی ذکر می‌شود. در بسیاری از موارد عناوین موضوعی سرفصلهای زیر مجموعه کتاب - عناوین لمعات - در نسخه موجود نبوده که توسط نگارنده استخراج و به عنوان مدخل در داخل دو قلاب ثبت شده تا استفاده از مباحث کتاب سهل گردد. علائم «+» و «-» در پاورقیها برای بیان افزوده‌ها و کاستی‌هاست.

تصحیح رساله بر اساس دو نسخه انجام شده است:

الف - نسخه «م»: که به عنوان نسخه اصلی تلقی شده با شماره ۷۴۳ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی موجود است. این نسخه دارای ۷۶ برگ و با ۱۸ سطر می‌باشد و نیز شارح در پایان نسخه بیان می‌کند:

و الحمد لله الفياض العليم على مايسر لنا من اتمام شرح هذه الرسالة بلطفه العميم و الصلوة و السلام على اشرفهم محمد و آله الطيبين الطاهرين و قد وقع عن شرحها فى ضحوة يوم الأحد من شهر ذى الحجة من شهور سنة ١١٣٤ تَمَّت.

در این نسخه، متن و شرح - که به صورت مزجی نگاشته شده‌اند - تک خطی است و با یک نوع قلم به رشته تحریر درآمده است، اما خط روی عبارات متن، آنها را از شرح متمایز می‌سازد که در تصحیح، متن کتاب با حروف درشت و شرح آن با قلم ریزتر نگاشته شده است.

ب - نسخه «ب»: این نسخه دارای همان ویژگیهای نسخه «م» است و با شماره ٥٧٠٢ و ٧٥ برگ و ١٨ سطر در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود، اما در بسیاری از موارد در متن و حاشیه متفاوتند.

البته نسخه «ب» دو صفحه افتادگی دارد (ص ٢٧ و ٢٨) و در معرفی این نسخه در فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی تعداد برگ‌های آن ٧٥ برگ عنوان شده است که این خود احتمال مفقود شدن این دو صفحه در تکثیر را از بین می‌برد و بدین سبب نسخه «م» بعنوان نسخه اصل قرار گرفته است.

از منبع دیگری نیز برای تصحیح استفاده شده است که این منبع تنها شامل متن کتاب بوده و توسط بنیاد حکمت اسلامی صدرا به زیور طبع آراسته گشته و با رمز «ح» در تصحیح ذکر شده است.

کاتب دو نسخه «ب» و «م» واحد بوده - چنانکه در پایان دو نسخه نام کاتب «ابن محمد حسین صالح» ذکر شده (با اندکی تفاوت در عبارت پایانی) - ولی در برخی موارد واژه‌هایی از قلم افتاده که در یک نسخه با رمز «ص» ذکر شده‌اند در حالی که در نسخه دیگر آن واژه در خود متن ذکر شده است. و نیز گاه کلماتی جابجا شده‌اند که کاتب آن جابجایی را با علاماتی تصحیح می‌کند، بعنوان مثال در نسخه «ب» ص ١٠٣ آمده است: «کل کاتب ساکن بالفعل» اما در نسخه «م» آمده است: «کل ساکن کاتب بالفعل» و بالای کلمه «ساکن» علامت «خ» به معنای خبر و در بالای واژه «کاتب» علامت «م» به معنای مبتدا ذکر شده تا تغییر موجود بر طرف شود.

در بخش تعلیقات نسخه «ب» به ویژه در قسمت پایانی نسخه از حواشی فارسی بیشتری نسبت به نسخه «م» برخوردار می‌باشد و نیز در مواردی عبارتهای یکسانی در

متن نسخه «ب» و «م» وجود دارد اما آن عبارات در نسخه «ب» دارای تعلیقاتی در حاشیه هستند که بیانگر عبارت صحیح می‌باشند، به عنوان مثال در صفحه ۱۲۳ نسخه «ب» و «م» آمده: کل، ج، إمّا، ب و إمّا، د و إمّا، ه و کل، د، ط و کل، ز، ه در حالی که بر طبق متن باید کل، ه، ز باشد که در حاشیه نسخه «ب» صحیح آن ذکر شده است و نیز در صفحه ۱۳۶ نسخه «ب» و «م» آمده: مواظبة العبادات و الزيادة في التصديقات. در حالی که طبق سیاق متن عبارات التصديقات صحیح نیست و در تعلیقه نسخه «ب» صحیح آن «التصدّقات» بیان شده است.

دو نسخه «ب» و «م» با نسخه «ح» در ترتیب لمعه و نیز در حذف یا اضافه بودن برخی عبارات تفاوت دارند، مثلاً در نسخه «ح» در اشراق اول، لمعه [۴] مقدّم بر لمعه [۳] است که در دو نسخه «ب» و «م» عکس مورد فوق ذکر شده است. همچنین در ذیل به برخی موارد حذف و اضافه اشاره می‌کنیم:

در نسخه «ب» و «م» این عبارات ذکر نشده است:

«و الجنس هو المقول على المختلفة الحقائق في جواب ما هو»: (الإشراق الأول، لمعه [۹] ص ۳۱)

«و كلّ منهما موجبةً و سالبةً» (الإشراق الثالث، لمعه [۴] ص ۵۸)

«أو أخذ ما بالعرض مكان ما بالذات و بالعكس» (الإشراق التاسع، لمعه [۱] ص ۱۲۷)

حواشی نسخه‌ها:

دو نسخه ب و م، در مجموع، (۱۵۱) حاشیه دارند^۲، که حاشیه مختصّ به نسخه «ب» (۶۹) حاشیه و نسخه «م»، (۲۲) حاشیه است و نیز حدود، (۶۰) حاشیه مشترک دارند. لازم به ذکر است تصحیح عبارات موجود و محذوف تغییراتی اند که باید در متن اعمال شوند و در واقع جزء متن هستند، بدین سبب در بخش تعلیقات رساله ذکر نشده‌اند.

حواشی نسخ بر اساس نوع بیان و توضیحی که دارند به موارد زیر تقسیم می‌شوند:

۱) توضیحات فرعی: در ۴۳ حاشیه، شارح سعی نموده است که درباره مطلبی شرح بیشتری دهد و یا اینکه توضیحات فرعی که مستقیماً ارتباطی با مطلب اصلی ندارد اضافه کند.

۲) بررسی صرفی و نحوی: در ۲۰ حاشیه، شارح به بررسی ساختار متن و شرح در

حیطه صرف و نحو می پردازد.

(۳) بیان معانی و مترادفات لغوی: در طی ۴۱ حاشیه، معانی لغات یا مترادفات آنها، اکثراً به زبان فارسی و گاهی به عربی ذکر شده است. البته این حواشی، در بخش تعلیقات این رساله ذکر نشده‌اند.

(۴) تصحیح عبارات موجود در متن و شرح بدون تغییر در عبارت متن: در ۵ حاشیه، انجام شده است.

(۵) تصحیح عبارات محذوف در متن و شرح: در ۱۸ حاشیه، واژه‌هایی که در متن و شرح نسخه از قلم افتاده‌اند با رمز «ص» و «صح» که به معنای صحیح است، ذکر می‌شود.

(۶) ارجاع ضمیر: در ۲۰ حاشیه، به مرجع ضمیر اشاره می‌شود.

(۷) ذکر محل ارجاعات: در طی ۴ حاشیه، به ارجاعاتی که در متن و شرح داده شده، از قبیل: (کما مرّ، قد مرّ، فیما سبق) اشاره می‌شود.

- حواشی (۴) و (۵) در متن رساله حاضر اعمال شده‌اند.

- حواشی (۵) در نسخه «م» متفاوت از نسخه «ب» می‌باشد، زیرا در اولی تک کلمه‌ای و با رمز «ص» و «صح» آمده اما در دومی معمولاً در قالب جمله و بدون رمز مذکور می‌باشد. سایر حواشی با رمز «منه عفی عنه»، «منه» و «» - اختصار عفی عنه - ذکر شده‌اند.

در ضمن مواردی که به نظر مصحح، نیاز به توضیح بیشتری داشت تحت عنوان تعلیقات مصحح ذکر شد.

جدول مقایسه نسخ درحاشیه و متن:

تعداد	مختص نسخه «م»	مختص نسخه «ب»	مشترکات نسخه بوم	تعداد کل
توضیحات فرعی	۰	۲۲	۲۱	۴۳
بررسی صرفی و نحوی	۲	۹	۹	۲۰
معانی و مترادفات لغوی	۴	۲۱	۱۶	۴۱
تصحیح عبارت موجود	۱	۴	۰	۵
تصحیح عبارت محذوف	۱۴	۴	۰	۱۸

۲۰	۱۳	۶	۱	ارجاع ضمائر
۴	۱	۳	۰	ذکر محل ارجاعات
۴۳	۱۳	۲۱	۹	اغلاط فاحش
۱۳۳	۱۲۴	۴	۵	اختلاف با متن نسخه «ح»
۱۱۲	۴۰	۵۲	۲۰	اختلاف با متن حاضر

غیر از سه مورد اخیر، مابقی مقایسه نسخ در بخش حواشی می‌باشد، ضمناً تعداد اختلاف متن حاضر با متن نسخه «ح» ۹۶ مورد می‌باشد و تعداد اغلاط فاحش متن نسخه «ح» ۱۳ می‌باشد. با توجه به داده‌های جدول، نسخه «م»، در درجه اول صحت و نسخه «ب»، در رتبه دوم قرار می‌گیرد. البته افتادگی دو صفحه از نسخه «ب»، نیز از صحت آن می‌کاهد.

با توجه به حاشیه (۴) و (۵) می‌توان دو احتمال را مطرح کرد:

احتمال اول: با توجه به حواشی (۵) نسخه «ب» توسط نسخه دیگری تصحیح شده است پس نسخه اصلی نیست و نیز نسخه «م» بر اساس نسخه «ب» تصحیح شده است، و در زمان مقابله آن دو آنچه از متن حذف شده با رمز «ص» بدان افزوده شده است، بنابراین اگر چه نسخه «م»، در این احتمال، نسخه ای متأخر است و حواشی کمتری نسبت به نسخه «ب» دارد اما نسخه «م» به دلیل اغلاط فاحش کمتر و عدم افتادگی در صفحات، به عنوان نسخه اصل قرار گرفته است.

احتمال دوم: نسخه «م» و «ب»، بطور مستقیم از نسخه اصل دیگری استنساخ شده‌اند و در حواشی (۴) و (۵) سعی شده است تا آن دو با نسخه اصل مطابقت داده شوند.

«الکفایة المنطقية» حاوی نکات ارزشمند منطقی است که رایحه خوش آن مشام حافین عرش تحقیق را سرمست می‌کند و توجه بدان در حوزه‌های کلاسیک منطقی - فلسفی کنونی می‌تواند بهره‌های فراوانی برای طالبان علم به همراه داشته باشد.

پی‌نوشتها

- ۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی ج ۲، ص ۳۴۴ و ۱۰۵.
- ۲- لازم به ذکر است حاشیه‌ای که هم در «م» و هم در «ب» آمده، یک حاشیه محسوب شده است.

بسم الله الرحمن الرحيم

وَبَشَاءِ الذَّمِّ يُعْبَدُكَ فَإِنَّ حَمْدَكَ خَالِصًا لَكَ وَكَرِهًا لِلْغَائِبِينَ وَبَشَاءِ
 ذِكْرِكَ فَإِنَّ شُكْرَكَ نَاصِبًا لِلْمَعْدُونِ بِرُجُومِ بَيْتِكَ وَكَفَارًا لِلْعَادِينَ وَ
 أَهْبُتْ عَنَّا الذَّلِيلَةَ وَالشَّقِيَّةَ الْحَارِدَةَ فَإِنَّ مَسَالِكُ الْجَاهِلِينَ لَوَعْدَةٌ
 مِنْهَا لَا حَسْبَ فِي عَمَلٍ مِنْهَا إِلَّا ضَلَّانٌ فَإِنَّ مَشْرِبَ الْجَاهِلِينَ وَبَيْتَهُنَّ عَنِ
 الْاِخْتِرَاءِ وَالْاِخْتِلَافِ فَقَالَ الرَّجَالُ فَإِنَّ شَرَّ الْجَاهِلِينَ وَاعْبُدْنَا
 مِنْهُ التَّقْدِيرَ يَا أَيُّهَا الَّذِي إِذَا حَلَّ عَلَى عَظْمٍ مِنْ أَهْلِهَا الْعَضَائِلَ لِلتَّعْلِيمِ
 فَأَنْزَعَتْكَ الشَّيْطَانِ وَلَيْسَ وَصَلَ الذَّمُّ عَلَى غَايَةِ إِجَادَةِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
 وَتَحْمَلُ أَسْرَارَ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَإِنَّ زَيْنَ الدُّنْيَا الْمَطْمُورَةَ مِنَ الْبَيْتِينَ
 وَأَضَلَّ النَّفْسَ مِنَ الْمَدِينَةِ مِنَ الْمُرْسَلِينَ مَحْمُودًا وَكَأَنَّ سَفَائِقَ نَجَاةِ الْجَمِينِ
 وَسَفَعْنَا الْعَصَاةَ وَالْمَذِينِينَ وَأَمَّا قَوْلُ أَهْلِهَا لِمَنْ تَكْتُمُ الْكِبْرِي
 مِنْ الْمُتَقَدِّمِينَ وَأَمَّا جِدَارُ الْبَيْعَةِ الْهَالِكِ لِكُلِّ آدَمِيٍّ وَالْقَائِلِينَ
 وَتَحْيَا الَّذِينَ أَوْفَى طَاعَتِهِمْ صَلَوةً وَكَأَنَّ رُوحَ الدِّينِ اسْتَأْذِنَتْ لِي
 فَيَقُولُ الْمَقْتُولُ لِعَمَلِهِ وَبِهِ الْفِي إِبْرَاهِيمَ الْقَاسِمِ عَلَى عَسْكَرِ الْخَبِيرِ
 أَلْتَصْنَعُنَا خِزَابِ الْمُسْتَقْبَلِ لِذِي عَيْشِهِ الْعَالِمِ وَتَحْيَا بِرَبِّهَا فِي الْفَلَكِ
 الْعَالَمِ وَالْفَاظِلِ الْكَامِلِ رَبِّدَةَ الْعِرْقَاءِ وَالْحَقِيقِينَ قُدْرَةَ الْوَكَلِ

تصويره في نسخة أول نسخة (ج)

بسم الله الرحمن الرحيم
 يا حي يا قيوم يا ذا الجلال والإكرام

تَعَالَى كَمَا لَا يَأْتِيهِ السَّمْعُ وَالْبَصَرُ لِمَنْ لَا يَدْرِي لِمَا خَلَقَ
 مَعَهُ لَا يَأْتِيهِ الْبَصَرُ مِمَّا أُوتِيَ مِنَ الْمَلَكُوتِ وَلَا يَدْرِي
 فِي حَيْثُ خَلَقَهُ فَيَقُولُ أَنْ أَكَلْتُ مِنَ الْمَيْمُونِ أَمْ كَوْنُهُ لَعْنَةُ مَنْ سَمِعَ
 عَلَا سَمْعُ كَرِهِ الْفَلَاحِ يَسْتَعِينُ بِأَبْرَارِهِ وَيَسْتَعِينُ بِعَبْدِهِ الْفَاضِلِ
 لَدُنْكَ الْفَلَاحِ وَصَحَّ فَإِنَّ أَلْحَمَّ مِنْ كَرِهِ يَسْتَعِينُ بِأَبْرَارِهِ وَيَسْتَعِينُ
 سَمِعَهُ لَدُنْكَ وَتَحْمَلُ عَلَى الْأَطْوَالِ كَمَا لَمْ يَكُنْ وَتَعْبُدُ بِرَأْسِهِ مَا
 ذَكَرْتَهُ سَمِعَ الْعَزِيمُونَ الْأَطْوَالِ وَلَا يَأْتِيهِ الْعَقُومُ وَعَدْلُهُ الْعَبِيدُ
 يَسْتَعِينُ لَنْ الْفَرَاحِ لَمْ يَلْجِ صِنَاعُهُ كَمَا أَنْزَعَهُ مِنَ الْأَرْضِ بِأَهْلِهَا
 لَا يَطْلُبُ وَلَا يَمْلِكُ وَلَا يَمْلِكُ وَلَا يَمْلِكُ وَلَا يَمْلِكُ وَلَا يَمْلِكُ وَلَا يَمْلِكُ
 التَّهْنِيدُ كَمَا كَرِهَ الْعِتَابُ عَلَى كَيْفِهَا مِنْ أَسْمَاءِ
 شَرَحَ هَذِهِ الْوَسَائِلَ لِلطَّبِيعِ الْعَمِيمِ وَالصَّلَوَاتُ وَالسَّلَامَاتُ عَلَى نَبِيِّهِ
 وَاعْلَمُوا أَنَّ النُّبُيِّينَ خُصُّوا عَلَى شَرَفِهِمْ
 عَمْدُوا لَهُ الطَّيِّبِينَ الْفَاضِلِينَ وَالْقُدْرَةَ
 عَنْ شَرَفِهِمْ فِي خُصُوصِ الْأَحَدِ
 مِنْهُ وَفِي الْوَجْهِ الْوَالِدِ
 مِنْ شَرَفِهِمْ
 عَمَّتْ
 مِنْ بَرْدِهِ عَيْنَ عِلْمِهِ بِالْمِ
 كَمَا سَمِعْتُمْ بِالْمِ
 ١٥٢

تصويره في نسخة آخر نسخة (د)

دورة جديدة سال اول، شماره سوم، پاييز ١٣٨٢ (پيايي ٢٢)